

GASPIRALI İSMAİL BEY DİLDE BİRLİK VE TÜRKLÜK BİLİNCİ

DR. NECİP HABLEMİTOĞLU

19. Yüzyılın sonlarına doğru Türk Dünyası, uygar Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığında, hemen her alanda oldukça geri durumdaydı. Bu geriliğin nedenleri ve çözümü üzerine kafa yoran Türk aydınları, “ceditçi” yani yenilikçi, aydınlanmacı bir platformda yer almışlardı. Karşılarında ise, mevcut durumu muhafazadan, yani statükonun devamından yana çıkarı olan “kadimci”ler bulunmaktaydı. Türk dünyasının tek hür ve göreceli bağımsız devleti olan Osmanlı İmparatorluğu’nda, söz konusu geriliğin giderilmesi ve gelişmiş uygar ülkelerle aradaki farkın kapatılması için fikir üreten Namık Kemal, Ziya Paşa, Mithat Paşa, Ziya Gökalp, Mehmet Emin (Yurdakul), Ömer Seyfettin, Halide Edip (Adivar) gibi aydınlar, örgütlü olmayan bir hareketin önde gelen isimleri arasındaydı. Yaklaşık 30 milyonluk bir Türk azınlığa sahip olan Çarlık Rusyası’nda ise, Gaspıralı İsmail Bey, Abdül-Kayyum Nasrî, Şihâbeddin Mercânî, Musa Carullah Bigi, Fatih Kerimi, Hasan Bey Zerdabî, Mirza Feth-Ali Ahundzâde, Dr. Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmet Aga(yev), Ali Merdan Topçubaşı, Mirza Elekber Sâbir gibi aydınlar, mevcut geriliğin tahlili, sebep ve sonuçları üzerine çalışmalar yaparak, mücadele vermişlerdi.

Gaspıralı İsmail Beyi, dönemin diğer Türk devrimcilerinden ayıran özelliği, görüşlerini ve meselenin çözümüne ilişkin önerilerini sistematik bir programa dayandırmasıydı: Gaspıralı, özetle, millî okulların geliştirilmesini ve eğitimde reform yapılmasını; millî eğitim kurumlarının ve fakir öğrencilerin, açların, felâketzedelerin maddeten desteklenmesi ve bu istikamette sosyal dayanışmayı sağlamak için ‘cemiyet-i hayriye’ler kurulmasını; bütün Türklere ortak dilde hitap edecek millî basının faaliyete geçmesini; din tesiri altındaki hayat tarzının modernleştirilmesini; Türk kadınının özel ve kamusal alanda tam bir hürriyete ve erkeklerle tam bir eşitliğe kavuşturulmasını; cinsiyet ayrımı yapılmaksızın millî nitelikli bir aydınlar zümresinin yetiştirilmesini talep ediyordu. Bu programın asıl maksadı, önce Çarlık Rusyası’nda yaşayan Türk topluluklarına, sonra

da tüm Türk dünyasındaki Türk topluluklarına millî kimlik kazandırırken, Türklük bilincini de aşlamaktı. Bir başka ifadeyle, millî hüviyetinden habersiz, kendini dinî kimlikle “ümme” olarak niteleyen ve ayrıca Rusya’da “inorodetsi” statüsünde yer alan Türklerin, millet olma aşamasına ulaşmalarını sağlamaktı. Zira, uygar ülkelerin içinde millet aşamasına ulaşmamış bir tek ülke mevcut değilken, geri ve sömürge konumundaki ülkelerin bir tekinde bile millet aşamasına ulaşamadığı apaçık bir gerçektir. Millet aşamasına ulaşılmadan, millîyet bilincine sahip olunmadan, mevcut gerilikten ve çok taraflı esaretten kurtulmak mümkün değildi. Gaspıralı İsmail Bey, bu amacı şu veciz ifadeyle sloganlaştırmıştı: “Dilde, Fikirde, İşde Birlik!..”

1. Dilde Birlik ve Türklük Şuuruna Karşı Gelenler

Osmanlı İmparatorluğu’nda yapay Osmanlı milliyetçiliği ya da ümmetçilik geçerliliğini korurken, Çarlık Rusyası’nda da mahallî şivelerden ve hatta ağız-lardan ayrı bir edebî dil, Türk boylarının her birinden de ayrı bir millet yaratma çabaları, Rus devletinin asli politikalarının icabı idi. Bu dönemde, Bulgar kökenli İdil-Ural Türkleri, Kıpçak kökenli Kırım Türkleri, Oğuz kökenli Kafkasya Türkleri için ortak “Tatar” sıfatı kullanılmaktaydı. Bu kavram karmaşası içinde Türkistan Türkleri, İdil-Ural Türkleri için “Nogay” tesmiyesinde bulunurlarken, Türkistanlılar için de yaygın biçimde “Sart” tabiri kullanılmaktaydı ki bunların hiçbiri bilimsel gerçeği yansıtmamaktaydı. Başta İlminskiy olmak üzere bazı Rus devlet adamları, akademisyenler ve misyonerler, Panislâmizm karşısında tehdit oluşturan Türk soylu toplulukların birliğine yolaçabilecek ortak paydaları silme, yok gösterme gayretindeydiler¹. Bunun için de önce “Türk” adının unutturulması; yerine “Tatar”, “Kazak”, “Kırgız” gibi boy-kabile isimlerinin ikâme edilmesi; her lehçe ve şivenin apayrı bir dile dönüştürülmesi; boy milliyetçiliğine göz yumularak Türk toplulukları arasında yapay düşmanlıkların ve ayrılıkların yaratılması gibi ince taktiklere başvurmuşlardı. Boy milliyetçiliği, Rus devletini korkutmuyordu, aksine, Türk toplulukları arasında ayrılıklara, düşmanlıklara yol açacağından işlerine geliyordu. Kaldı ki, boy milliyetçiliğinin Rus düşmanlığına yol açması da önemli değildi; zira, birliğini, dayanışmasını kaybetmiş büyük bir kitle içinde küçük bir parçanın ne kadar zararı olabilirdi ki?..

1. Geniş bilgi için bkz. Dr. Necip Hablêmitoğlu, *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*. (Ankara: *Kırım Dergisi Yayını*, 1997), s. 6 vd.; “İlk Defa Yayınlanan Belgeler Işığında: Gaspıralı İsmail Bey ve Çarlık Rusyası Hükümetleri”, *Kırım Dergisi*, 5: 19, Nisan-Haziran 1997, s. 3-27.

Önemli olan asıl tehdit kaynağını, büyük Türk kitlesini -henüz milliyet bilinci oluşmadan- parçalayarak tesirsiz hâle getirmek idi. Böylece, “Tatarcılık”, “Kazakçılık”, “Kırgızcılık” gibi boy milliyetçiliklerinin yolu açılmış oldu...

Bilerek ya da bilmeyerek “boy milliyetçiliği” yapan, dolayısıyla “Türk kimliği”ni reddedenler, başlıca üç farklı grupta kümelenmişti: Rus propagandasının etkisi altında kalan cahil ve yarı-cahil kesim, samimi olarak, meselâ “Tatar” olmakla, “Tatar milletine mensup olmakla” gurur duyuyorlardı. Dinî bağnazlığın farklı bir türevi, bu yapay milliyetçilik için de söz konusuydu. Okumaya, araştırmaya ve gelişmeye nispeten kapalı olduklarından, bu kesime doğruyu anlatmak hayli zordu. Genelde, millî kimlik yerine “dinsel kimlik” kullanan eskilik yanlısı kadimciler de bu grubun içinde sayılırlardı.

Türklük bilincine sahip olup da, sosyalist örgütlere sırf azınlığın sorunlarının köktenci biçimde savunuculuğunu yaptıkları için destek veren aydınlarla (A. Hadi Maksudi, Hasan Sabri Ayvaz vd.), gerçekten sosyalist fikirlere inanan Sosyal Demokratlar, Sosyal İhtilâlciler (Es-Er’ler) gibi sol örgütlere mensup olan köktenci görüşe sahip Türk gençleri ikinci grupta yer almaktaydı. Özellikle bu gençler sosyalist terminolojiden etkilendiklerinden “halklara özgürlük” gibi temel slogan ve söylemlerde, genel nitelikte milliyetçilik, -burjuva milliyetçiliği- anlamında kabul edilerek reddedilmekte; ancak ezilen halkların milliyetçiliği teşvik edilmekteydi. Hiç şüphesiz bu gruptakilerin neredeyse tümü, halkının en temel hak ve özgürlüklerini tanımayan ve sadece sömüren Çarlık rejimine karşı aktif mücadele için hayatlarını tehlikeye atan vatanseverlerdi. Nitekim, Sovyet rejimi döneminde bunların büyük bir bölümü öldürülerek tasfiye edilmişlerdi (Sultan Galiyev, Veli İbrahim vd.). Bir bölümü ise daha önce Türklük bilincine sahip olarak eski ideolojilerinden vazgeçmişlerdi (Ayaz İshaki, Nasip Yusufbeyli vd.). Halkına ihanet ederek yeni rejimle sonuna kadar iş birliği yapanların oranı ise, son derece düşüktü...

Bazı aydınların oluşturduğu bir diğer grubun içinde Rus okullarından mezun olup, tamamiyle Rus kültürünü benimseyen Türk gençleri olduğu gibi; bu okullardan birer müfrit Rus düşmanı olarak yetişen gençler de vardı. Rus kültürünü benimseyenler, “boy”ların ayrı birer millet olduğunu tartışmasız kabul ederken; diğerleri, bu ivme kazanmış bölünme sürecinin durdurulamayacağını, “Türk kimliği”nin geçerli olması için önce “ortak bir edebiyat dili” olması ge-

rettiğini ve bunun da olmadığını öne sürerek “boy kimliği”ni ön plâna çıkarıyorlardı. Bunların görüşüne göre, “ortak bir edebiyat dili” yoksa, herkes başının çaresine bakmalı ve kendi “edebiyat dili”ni yaratmalıydı. Bu yol, hem daha zahmetsiz, hem daha kestirmeydi; hem halkçı ve hem de milliyetçi özellikleri taşımaktaydı. “Türk kimliği”ni savunmanın, “ortak bir edebiyat dili” oluşturmanın halktan ve de Rus yöneticilerinden göreceği tepkiler dikkate alındığında, büyük riskleri söz konusuydu. Oysa, kendi lehçesinde (dilinde) eser verildiğinde, öncü olarak tarihe geçmek son derece cazip ve kesinlikle de risksizdi. Bunların dışında, sırf yerel edebiyatı geliştirmek, halkını uyandırmak uğruna kendi lehçelerinde anıt eserler meydana getirmiş yazar ve şairlerin sayısı ise hiç de az değildi (Tukay, Abay, Çolpan, Çobanzâde v.d.).

1.1. Edebî Dilde Birlik

Gaspıralı İsmail Bey, *Tercüman*'da yazdığı belki yüzlerce yazıda, farklı gerekçelerle de olsa “Türk kimliği”ni kabul etmeyenleri, her halükârda Rus menfaatlerine hizmet ettikleri gerekçesiyle uyarmaktaydı. “Rusya Müslümanları III. Kongresi”nde, Rusya’nın hemen her yerinden gelen delegelere hitaben, “*Bizler umumen Türkler, aslımız birdir, neslimiz birdir. Zamanlar, mekânlar ihtilâfiyle şivemizde, âdâtımızda (adetlerimizde) ihtilâf peyda oldu; gittikçe tefavüt (farklılık) arttı. Birimiz diğerimizin lisanını anlamamak derecesine geldik... Mekteb-Medrese Komisyonu hazır etmiş dukladda (rapor) ibtidai mekteb derslerine dört sene tayin olunmuşdur. Üç senesi sade mahalli lisan ile olsa, dördüncü sene de umumi bir lisanla yazılmış kitab tedris olursa, tedricen lisan birleşür idi*”² diyen Gaspıralı, azınlığın kurtuluşunun önce “ortak bir edebî dil” etrafında birleşmekten geçtiğini vurguluyordu. Kongreden bu doğrultuda karar çıkaran Gaspıralı İsmail Bey, öngördüğü dilde birliğin, sade İstanbul Türkçesinde sağlanacağını da gizlemiyordu. Ancak, bunun için Türkçeye Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden girmiş kelime, deyim ve kuralların çıkarılmasını; buna ek olarak da farklı lehçelerdeki uygun yerel kelimelerin kullanılmasını şart koşmaktaydı³. Gaspıralı, Osmanlı Türkçesinin aynen kullanılmasına da şiddetle karşı-

2. *1906 Sene 16-21 Avğustı'da İçtima İtmış Rusya Müslümanları'nın Nedvesi*. (Kazan: Kerimiye Matbaası, 1906), s. 77.

3. Bekir Çobanzade, *Türk-Tatar Lisâniyatına Methal*, s.191; Kırmırlı Cafer Seydahmet, Gaspıralı İsmail Bey, İstanbul, 1934, s. 74.

dır; Osmanlı Türkçesi denilen yapay dilde, ağırlıklı olarak yer alan Arapça ve Farsça kökenli gramer kaidelerinin yanı sıra, kelimelerin de Türkçe karşılıklarının bulunup kullanılmasını istiyordu ki, bunun adı tek kelime ile Türkçülüktü. Onun bu rüyasını -Türkiye sınırları içinde- daha sonra gerçekleştirecek kişi ise Atatürk'tü.

Gazetesindeki *Tercüman* başlık yazısının altında kullandığı “*Dilde, Fikirde, İşde Birlik*” sloganına uygun olarak Gaspıralı, ancak bu üç alanda birliğin sağlanmasından sonradır ki, Türk dünyasının özgürlük ve çağdaşlığa kavuşacağına inanıyordu. İstanbul'un en büyük gazetelerinden *İkdam*'da (27 Haziran 1914, No. 6245) yayımlanan söyleşisinde, Rusya Türklerinde Türklük bilincinin oluşmasının siyasal sınır tanımazlığını şu cümlelerle ifade ediyordu: “*Eğer Türkler (Osmanlı Türkleri) lisanlarını biraz daha sadeleştirmiş, kıraet ve imlâyı (okuma ve yazmayı) teshil edecek (kolaylaştıracak) surette huruf-u savtiyeyi (sesli harfleri) istimal etmeğe (kullanmaya) başlamış olsalardı, beş altı seneye kadar Rusya müslümanlarla lisanları suret-i kat'iyede birleşmiş olurdu. Bundan husule gelecek faydaları izaha hacet yoktur sanırım*”.

Gaspıralı, *Tercüman*'ın 1906 yılına ait nüshalarında, ortak edebî dil konusundaki yazılarına sıklıkla yer veriyordu. İşte, 108 numaralı nüshada, bu konudaki hassasiyetini, okuyuculara hitap başlığı altında şu gerekçelere dayandırıyor:

“İnsanları rapteden (bağlayan) en ibtida (evvela) ‘LİSÂN’dır. Maarif ve edebiyat, din ve millet umurlarının (işlerinin) terakkisi için ibtida ve en zaruri olan vasıta ve sebep, lisân-ı millî, lisân-ı umumi ve edebidir. Umumi lisâna mâlik olmayan tayfalar (kavimler) perakende yak yak kalıp ‘MİLLET’ pâyesiyile pâyidar (devamlı) olamazlar. Kılıç ve zaman ve mesafe ile ayrılmış tayfaları birleştiren ‘KALEM İLE LİSÂNDIR’. Zamanlara ve mesafelere galebe çalan yine kalem ile lisândır. Her kavmin iki büyük sermayesi olur: Biri dindir, diğeri lisân-ı edebisidir. Kardeşler, lisân birliğine çalışacak zaman geldi. Vakit fevti (kayı) ve gaflet caiz değildir. Geliniz bu işe çalışalım. Nişleyelim deseniz, meclislerde ve her türlü mükâleme (konuşma) ve münazara (ilmi tartışma) mahallerinde ve gazetelerde bu meseleden bahis-

4. Gaspıralı'ya göre, gereksiz Arap ve Fars kelimelerini aynen kullananların yazdıkları, ortak edebî dili halk tabakaları için anlaşılmaz kılmaktaydı. Bk. Ahmet Caferoğlu, *İsmail Gaspıralı. Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Eriid*, İstanbul, 1964, s.13.

ler etmeliyiz. Bu fikri kuvvetleyip beyn-en-nâs (halk arasında) münteşir kılmalıyız (yaymalıyız). Edebiyatta ve mekteplerde umumi lisâna yol açmaya çalışmalıyız ki, bundan yirmibeş otuz sene sonra efrâd-ı milletin dili birleşsin. Bu ise FİKİR VE İŞ BİRLİĞİNİ mucip olur”.

Gaspıralı İsmail Bey, 16.10.1907 tarihli *Tercüman*’da (Nu. 67), ortak edebî dil yolunda alınan mesafeye katkısını şöyle ifade etmekteydi:

“Bugün Kazan şivesinde yazılan bir cümleyi Kafkaz anlamadığı ve Kafkaz’da kullanılan Azerbaycan lisânını Kazan anlamadığı malûm olduğu halde, ‘TERCÜMAN’ Kafkasya’da da, Kazan’da da, Türkistan’da da, Mısır’da da, Türkiye’de de anlaşılmaktadır. Efkâr (fikirler) ve iş birliği, lisân birliği sayesinde olduğunu takdir eden ‘Tercüman’, yirmibeş seneden beri buna, yani lisân-ı umumi tesisine çalıştı”.

1907’de hükûmetin azınlık okullarında “ana dili” yeniden yorumlayarak “mahallî şive”nin esas alınmasını öngören ünlü kararnamesine, Gaspıralı İsmail Beyin tepkisi şöyle olmuştu:

“Maarif Nezareti’nin tefsiri yanlış tefsirdir. Doğma dil (radnoy yazık) demek, kavmin, milletin lisân-ı edebiyesidir. Rusların doğma dili Vologodskiy, Yaroslavskiy, Kurskiy, Saratovskiy şiveleri değildir, Rusların lisân-ı edebiyesidir. Bizim de doğma dilimiz TÜRK dilidir, lisân-ı edebiyemizdir”⁵.

Tercüman’ın 25. yıl jübilesinin hazırlıklarının yapıldığı günlerde ise şu önemli mesajı vermekteydi:

“Elli milyonluk Türk kavminin vilâyet vilâyet şiveleri (nareçiya) telaffuzda (pronons) tefavütleri (ayrılıkları) car ise de hâsıl lisanları birdir, binaenaleyh bu kavim-i necibenin umumi lisân-ı edebiyeye hakkı olduğundan maada, dünyada yaşamak istiyor ise herşeyden ziyade ve herşeyden evvel ittihad-ı lisâna (dil birliğine) çalışmalıdır.... Arslan gibi milletimizin başına gelen felâketler ... her su boyunda bir Han ya Emire tâbi bulunduğu değildir. Her su boyunda bir şive kullanıp, şimdiye kadar umumi lisân-ı hitâbet, lisân-ı edeb vücuda getirmekte ettiği gaflettir. Bundan 25 sene mukaddem ‘Tercüman’ın gayet sade ve mutavassıt şive ile yazıyla başladığı yukarıda söylediğimiz şeylerin neticesidir.”⁶

5. “Can Ya ki Dil Meselesi”, *Tercüman*. 25 Ocak 1908.

6. “Can Ya ki Dil Meselesi”, *Tercüman*. 22 Ocak 1908.

Gaspıralı İsmail Beye göre, Dostoyevski, Turgenyev, Puşkin gibi yazarlar, kendi mahallî lehçelerinde değil de Rus edebî dilinde yazdıkları için büyüktüler. Rus edebî dili de bu yazarlarla giderek zenginleşiyor, Rus halkında da Rusluk şuuru gelişiyor, kökleşiyordu. Şayet Türkler ortak bir edebî dilde birleşebilirlerse, millet merhalesine geçebileceklerdi. Yoksa, paramparça olmaya devam ederken, gerilik ve esaret hâlleri de sürüp gidecekti.

1.2. Türkçe-Tatarca Çekişmesi Üzerine

Rusya Türklerinde “Türk hüviyeti”nin ön plâna çıkması, dolayısıyla Türk- lük şuurunun teşekkülü doğrultusunda yazdığı yazıların birinde (“Yine Lisan Bahsi”, *Tercüman*, 21 Kasım 1905, Nu. 95), Gaspıralı, boy milliyetçiliği güdenlere -günümüz için de aynen geçerli- şu bilgileri vermektedir:

“Hürmetli ‘NUR’ gazetesinin 11. nüshasında (A.A.) imzası ile neşrolunmuş ‘TATAR TİLİ’ makalesini okuduk. Cenab-ı muharrir (sayın yazar) diyor:

‘Biz Tatarımız, Arab ya ki Türk tüğülmüz (değiliz). Şulayuk (şöyle oldukça) tilimiz özümüzge ayırım (başka) bir tildir (dildir)’.

Makalenin bu beş satırlarını gördükten sonra ilerisini okumaya hacet yoktur. Demek oluyor ki, Hankirmanlı bir Türk olan Ataullah Efendi özünü bir Tatar zannediyor. Öyle mi? Bu çok büyük bir hatadır. Eğer olmuş geçmiş zaman olsaydı, bu itikad-ı batılayı (batıl inanış) yazan, ya ki yazdıran ‘cebir efendi’dir zannederdik. Herşeyin doğrusunu, tamamını yazmaya müsaade edilmiş bir zamanda efkâr-ı umumiye (kamuoyunu) böyle karıştırmak ve edebiyat-ı millîye meydanına böyle tefrika (ayrılıkçılık) düşürmek yalnız ‘Nur’ refikimizin (arkadaşımızın) malûmatsızlığına yüklemek lâzım geliyor. Rica ediyoruz ki ayıp buyurmasınlar. Cemaat ve millet işlerinde hatır, gönül, dostluk bakılmaz. İşin doğrusu söylenir.

Mukaddemce (evvelce) Tiflis’de çıkmış refikimiz ‘Şark-i Rus’, elifba tebdili (alfabe değişikliği) meselesini ortaya atmış idi. Hazırda ‘Nur’ til meselesi çıkardı. Fikir ve til ve amel (iş) birliğine yumruk uruldu. Lâkin ziyanstıdır. Her halde ‘tevhid’ (birleştirme) gibi vücud-u aziz mükerrem (aziz ve muhterem varlığın) müdafaasına çalışmak borcumuzdur. Çalışırız.

BİZ ARAB DEĞİLİZ, AMMA TATAR DA DEĞİLİZ EFENDİM. ÇÜNKİ ‘TATAR MİLLETİ’ BİZLERDEN BAMBAAŞKA BİR MİLLETDİR. Tatarlar K1-

tay'a (Çin tâbi ve Moğolistan'ın bir köşesinde dolanan bedevi (göçebe) ve mecusi, putperest bir kavimdir. Tilleri bizim tile hiç oşamaz (benzemez). Rusya'da bunlardan bir nefer bulunmaz. Elinizde tarih kitapları olsa gerektir. 'Babürname', 'Şibân-ı Name', 'Şecere-i Türki' hatta merhum Mercanî'nin 'Tarih-i Bulgar'ı gibi, atalar eserlerine müracaat buyrun. Eğer bunlar elde yoksa, Rus tilinde yazılmış 'İstorya' ve 'Etnoğrafya' kitapları Petersburg'da yüzlep (yüzlerce) bulunurlar. Bunlara müracaat buyrun. Her ilim ve fenden icmalen (özetleyerek) haber veren seksen cilt Brockhaus lûgat-ı umumisine müracaat edelim. Bu lûgat-ı ilmiyenin 47. cildinin, 189. ve 344. betlerine (sayfalarına) bakın ne demiş:

Türk tilini şiveleri ile tekellüm eden (konuşan) halklar, taifeler (boylar) Asya'nın bir çok yerlerinde, Avrupa'nın şimal (kuzey) ve cenub-i şarkisinde (güneydoğu) ve kısmen Afrika'nın şimal-i şarkında ikâmet ederler. Bahr-i Muhit-i Münцемitten (Buz Denizi) ta İran ortalarına kadar, ta Rusya ortalarından Kitay'ın Göbenlon dağlarına cayramış (yayılmış) bir millettir ki Rusya'da Hankirmanlılar, Makedonya'da Osmanlılar bu millete mensup-turlar.

Til lisan itibariyle Sibirya'nın Yakutları, Sibirya Türkleri, Baraba, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkırt, Nogay, Kazanlı, Kırımli, Kumuk, Uygur, Özbek, Tarançe, Sart, Azerbaycan ve Osmanlı namları ile maruf taifeler, orumlar hep TÜRK TİLİ İLE SÖYLEŞİRLER. HEP TÜRKLERDİR.

BİZ TATARMIZ DEGEN KİŞİLER RÜCU KILMALI (sözünü geri almalı), BU FİKİRDEN KAYTMALI (geri dönmeli).

Gelelim 'TATAR TİLİNE', yazdığınız Tatarca ise, gazetenizin yine şu 11'nci nüshasında, Perm vilâyeti Osa üyezdi (şehri), Biçom Karyesinin (köyü) imamı Abdurrahman Efendinin, Uralsk beldesinden Zarif Elhari Efendinin, Orenburg vilâyeti Bozuluk şehri imamı Ali Asgar Efendi cenapları tarafından gelmiş ve derc edilmiş (yayınlanmış) mektupların tili nasıl tildir? Ata, ana tili yani Türkçe değil midir? Sizin kullandığınız til hiç 'Tatarca' değil, lâkin uram ve izvoşçik arabacı şivesidir.

Şehabettin-i Mercanî'den Kayyum Nasrî'den başlap, 25, 30 seneden beri elenmiş ve bir derece hallolunmuş millî ve umumi lisan-ı edebiden niçün oluyor da haberiniz yoktur? Bu gaflet hiç caiz görülemez. Hiç olmazsa al-

dığınız özünüzden menkul. Dokuzyüz mektuptan yediyüzellisi lisan-ı edep ile yazılmış olduklarından ibret ve meslek almak gerek”.

“Mühim Zaman Bu Zaman” başlıklı makalesinde *Tercüman*, 15 Mart 1905, Nu. 20) ise Gaspıralı, “Rusya Müslümanları” tabirinden ne anlaşılması gerektiğini şöyle açıklıyordu: “Rusya Müslümanları... diyoruz. Bunlar kimlerdir? Nereden ‘kaydan’ gelmişler? Hazırda çokluk ve köplük (fazlalık) itibariyle Rusya Devleti’ nin birinci ahalisi Rus preslevni halk olduğu hâlde, ikinci halk ehl-i İslâmdır. Rusya’ nın Avrupa ve Asya vilayetlerinde onsekiz milyon müslüman mevcuttur. Bunların onaltı milyonu cins, süyek (kemik), dil, tekellüm (konuşma), âdet ve tarih itibariyle EVLAD-I TÜRKÜTÜR. Ve onaltı milyon halk, Kırgız, Tatar, Türkmen, Azerbaycan, Kırımli, Şirvanlı, Kazanlı vesair namlar ile maruf (tanınmış) ise de, cümlesinin aslı Deşt-i Kıpçaklıdır (Kıpçak Bozkırındandır)”.

Gaspıralı İsmail Bey, Devlet Duması’ndaki Maarif Komisyonu’nun Müslüman okullarındaki eğitim dilini “Tatar dili” olarak belirten bir kararını net bir biçimde eleştiriyordu:

“Demek oluyor ki millî lisânımız ‘Tatarca’ ve tahsil-i ibtidaiyemiz de bu Tatarca ile edilmek lâzım gelecek. Vay politika, politika, mekteblere girmez isen ne güzel olurdu. Tatar kavmi mevcut değil, Tatar dili malûm değil. Lisânımıza her ne isim verilirse verilsin, hakikat-i hâlde TÜRK DİLİNDEN başka bir şey olmayacaktır... Rus ve Osmanlı tarihleri Rusya Müslümanlarına garaibden olarak ‘Tatar’ ismi vermişler, fakat bizi Tatar edemezler. Hatta kendimiz bile Tatarız diye ikrar etsek yine hakikati çürütmek mümkün olmaz.”⁷

Bu gerçekleri hiç şüphesiz Rus makamları da çok iyi bilmekteydi. Nitekim, Başbakan Stolıpin tarafından Yüksek Din Şûrası Başkanı Lukyanov’a gönderilen 1910 tarihli bir genelgede, şu uyarıda bulunuluyordu:

“Hristiyan milletin Müslüman Dünyası ile olan çatışması dini olmayıp siyasi, kültürel ve devlet niteliğinde bir savaştır. Panislâmizmin son zamanlarda sağladığı başarı bu yüzdendir. Bu başarı bizim Rusya’ da büyük önemi haizdir. Bir takım milletleri kapsayan Rusya müslümanlığının, önemsiz bazı istisnalarla, çeşitli lehçelerle olsa da, genellikle bir dilde konuşan TÜRK İRKINA mensup olduğu hususu göz önünden uzak tutulmamalıdır.”⁸

7. “Can ve Hayat Meselesi”, *Tercüman*, 11 Aralık 1909.

8. Süleyman Tekiner, “Azerbaycan Türkleri”, *Dergi*, 60: 1970, s. 8-9.

Görüldüğü üzere, resmî istatistiklerinde ve ilişkilerinde “Türk” tabirini kullanmaktan ısrarla kaçınan Rus yöneticileri, gerçeği bu denli açık ve net ifade edebiliyorlardı. Bir kere daha anlaşılmişti ki, “Türk hüviyeti”ni reddedip “boy kimliği”ni kabullenenler, Rus hükûmetinin “böl-yönet” taktiğine bilerek ya da bilmeyerek alet olmaktadır.

Gaspıralı İsmail Bey, cahilinden mürtecisine, sosyalistinden Rus hükûmetine uzanan garip bir iş birliğine rağmen, Rusya Türklerine Türklük bilinci vermekte ne kadar başarılı oldu? Bu soruya net bir cevap vermek mümkün değilse de, bildiğimiz, Gaspıralı İsmail Beyin son nefesini verdiği ana kadar Türklüğün propagandasını yapmaktan bir an bile geri durmadığıdır. İşte birkaç örnek daha:

“Milletimiz büyük millettir. Zaman ve mekân ve mesafe tesirleri ile fırka fırka ayrılıp birbirini bilmez ve anlamaz dereceye geldiği ve ‘Türk’ yüksek ismini unutup kimi Tatar, kimi Karapapak, kimi Kazak, kimi Tarançı namları ile dağılıp ufaldıkları malûmdur”.

*“Milletin ne fikirde olduğu ve olacağı ileride görülür: Bana gelince, nazar ve itikad-ı siyasiyemin nigzi (temeli) TÜRK OĞLU TÜRK OLDUĞUMDUR. İbtida, Türk olmayınca ne aristokrat olurum, ne avamiyun olurum, ne iştirakiyyundan. ‘Eğer bana halin berbattır, Türklük, yani kavmiyet, milliyet fikrini taşıla da (bırak da) saadete nail ol’ deseler, bu yüzden gelecek saadete, bedbahtlığı tercih ederim. Ben, ben olmamak ne aklıma gelişir, ne vicdanıma yatar. Yüz Türkten zannederim doksan dokuzu bu fikirdedir. MİLLİYET HER ŞEYDEN MUKADDEM VE HER ŞEYDEN MUKADDES TUTULUYOR. Bunu belki eskiliktir ‘perezitok’ zanneden gençlerimiz bulunur. Hayır, itikadım eskilik değildir.”*¹⁰

1.3. Dilde Birlik ve Türklük Bilincine Destek Verenler

Gaspıralı İsmail Beyin başını çektiği umumî edebî dil hareketine, Rusya’nın hemen her yerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti’nde, Mısır’da, Balkanlar’da bulunan Türk aydınlarından büyük alâka ve destek gelmişti. Fatih Kerimi, Musa Carullah Bigi, Ahmet Aga(yev), Ali Merdan Topçubaşı, Dr. Hüseyinzâde Ali, Münevver Kari gibi yüzlerce aydın, Gaspıralı ile kader birliği yapmışlardı. Rus-

9. “Lisan Meselesi”. *Tercüman*, 4 Kasım 1905.

10. Sabri Arıkan. “Tercüman”. 17 Mayıs 1906, “İsmail Bey Gaspıralı ve Ceditçilere Yapılan Suçlamalara Cevap”. *Kırım Dergisi*. 7: 26, Ocak-Mart 1999, s. 30.

ya'nın hemen her tarafından umumî edebî dil ile yayımlanan gazete ve dergilerin sayısında ciddî artışlar kaydedilmişti. Rusya Türklerinin Türklük bilincine sahip olmaları, bir başka ifadeyle millet aşamasına geçmeleri yolunda gayret sarfedenlerden biri olan Rızaeddin Fahreddin(of), 17 Kasım 1905'de "Bizler Tatar mı değil mi?" başlıklı mükemmel ve mükemmel olduğu kadar da devrin şartlarında köktenci sayılabilecek bir makale kaleme almıştı. Tarihî gerçekleri halkın da anlayabileceği sadelikte ifade eden Fahreddin(of), makalesinde şu tespitlerde bulunmaktaydı:

"İlk asırlarda Türkler: Hun, Avar, Uygur, Hazar ve Bulgar, Peçenek ve son zamanlarda da Selçuk, Kırgız, Başkırt, Türkmen, Osmanlı, Azerbaycan, Bulgar gibi birkaç fırkalara ayrılmış ise de, böyle ayrılık bazen siyasi ve bazen de yalnız oturdukları orun (yer) cihetince olmuştu. Bir ata ve bir ana balaları olan Türkler, Astırahan etrafında olduklarında, Hazer Denizi münasebetiyle 'HAZER', İdil ve Ural boylarında oturdukları vakit 'BULGAR' diye atalınup (adlandırılarak) yürürler idi. Yoksa bunların örf ve âdetleri maişet ve tilleri (dilleri) cihetinden bir farkları da yok idi. Şöyle ki, Ufa Vilâyeti'nde olan bir Başkırt, Anadolu'nun istediği yerine varsın, kendi tilini ve kendi örf ve âdetini görür ve söyleşir, Azerbaycanlı bir Türk, Kaşgar'a vardığında yine işbu hale tesadüf eyler...."

Türkî olan bir kavmin, Türki olan ikinci kavim üzerine ihtilat etmesinden üçüncü bir kavim zuhur etmesi lazım gelmez. Öyle ise Finler üstüne gelen Hunlar, Avarlar, Hazer ve Bulgarlar, Tükyular ve gayriler ne kadar köp (çok) olsalar olsunlar, hermişe (daima) TÜRK OLARAK KALIRLAR...."

Tatarlar bu yerlere geldiklerinde, bizim babalarımız olan Türklerin, kürşileri (komşuları) olan kavimlerin arzu edecek revîşde (tarzda) medeniyetleri var idi.... Deşt-i Kıpçak'ta, Moğol ve Tatar Hükûmeti munkariz (tükenmiş) olduğu günde, babalarımız olan BULGAR VE HAZER TÜRKLERİ, milyonlar ile hesap edildikleri halde vatanımızda yaşarlar idi. Öyle ise bizler TATAR DEĞİL, HALİS TÜRKLERİZ."

Kazan'da yayımlanan *Yulduz* (Yıldız) gazetesinde yer alan aşağıdaki değerlendirme yazısı, *Tercüman*'ın 27 Eylül 1907 tarih ve 50 nu.lu nüshasında da ictibas edilmiştir:

“Bu gazete yirmibeş seneden beri devam etti. Halkın okuvdan hiç lezzet almadığı bir zamanda, türlü zahmetler çektiği halde sebat gösterdi. İmdi halkın gözü açıldı, matbuattan lezzet almaya başladıkları zamanda ‘Tercüman’ elbette devam edecektir. Yirmibeş sene içinde sevip, okuyup istifade eden kişilerin hiç birisi ‘Tercüman’ı taşlamazlar (bırakmazlar), hem taşlamamaya gerektir. Çünkü ‘Tercüman’ onların her birinin manevi üstadıdır.

Eğer yeni gazeteciler eskiden beri ‘Tercüman’ okuyup, istifade kılıp gelen bolmasa (olmasa) idiler, hiç birinin muratları anlaşılacak derecede yazmazlardı. Tanları atsa da kuyaşları çıkmazdı (şafakları sökse de güneşleri doğmazdı). Davuşları (sadaları) çıksa da kulaklara işitilmezdi. Kazan şivesinde yazılan gazeteler ile kanaatlenip ‘Tercüman’ okumayı taşlamak hiç makul değildir. Lisân-ı edebiden haberdar olup, matbuat-ı osmaniyeyi mütalaaya iktidar kesbetmek arzusunda olan adamların cümlesi ‘Tercüman’ okumalıdır. Yaş (genç) mollalar da, muallimler de, başkalar da ‘Tercüman’ okuyup, fikir ve lisan cihetinden istifade etmeli. Yoksa lisân-ı umumiden urakta kalırlar”.

Yukarıdaki iktibasın sonunda, *Tercüman* idaresinin bir notuna yer verilmişti: *“Tercüman hiçbir tarafa meyletmeyip, kangarmayıp (eğilmeyip) lisan birliğinden fikir birliği, fikir birliğinden iş ve istikbal birliği doğacağını gözleyip çalıştığı cümle okuyanlara malûm olduğu gibi, bazı sebeplere binaen okumayanlara hem malûmdur. Biz için bu kâfidir, bakisine gelince: Cemaate rahmet”.*

Tercüman’daki bir başka iktibas da Füyuzât’a aittir. Gaspıralı İsmail Bey, 13 Şubat tarih ve 16 nu.lu Tercüman’da yer alan bu iktibas yazısının girişine, duygu ve düşüncelerini de katmıştır: “Yirmibeş sene oluyor ki, Tercüman’ı baştan sonuna kadar veya üçte ikisini aciz kalemimden çıkarmakta idim. Bir nüsha Tercüman yoktur ki, yarısı kalemimden geçmiş olmasın. Bugün aldığım millî gazete ve dergilerimizde o kadar güzel yazılar ve fikirler gördüm ki, ciddi sevincimi göstermek için bunların kısmen naklini acele ederek, gazetemi arkadaşlarımla eserleri ile süslemeğe karar verdim. Tabii bu nüshamıza beş on satır havadis ve telgraf girdi ise de bunlara bakılmayıp yoldaşlarımla şerefine, yoldaşlarımla eserleriyle dolu kabul edilsin. Yazılmış ve nakledilmiş yazıların altında benim de aciz imzam vardır ki, yalnızlık ile canı yanmış eski bir yazıcının sevinç imzalarıdır”.

Turanî imzası ve “Türk Dilinin Vazife-i Medeniyesi” başlığı ile iktibas edilen makalenin girişinde şu bilgilere yer verilmektedir:

“Bir Türk edibi diyor ki, Arab’ın dili din ve mezheb dili oldu. Türk dili ise medeniyet-i cedide (yeni uygarlık) dili oluyor... Bu sözü biraz ıslah edelim: Arab dili din ve mezheb dili oldu. Fars dili şiir ve edep dili oldu. Türk dili ise devr-i cedid için terakki ve medeniyet dili oluyor. Bu hem zamanın hem mekânın ihtiyacındandır. Zamanca İslâm medeniyetinin üçüncü devri, yani son devri başlıca Türk tarihinden ibaret olduğu gibi, mekânca dahi dünya yuvarlağı üzerinde Türk dilinden daha yayılmış bir dil yoktur. Uzunlamasına, Mançurya’dan ve Sibirya’nın Uzak Doğu kuzeyinde akan Lena nehri sahilinden başlayıp, Altay, Karakurum, Pamir, Hindikuş, Kafkas, Kırım dağlarından geçerek Balkan dağlarının batısının sonuna kadar; genişlemesine, Ural dağlarının kuzey son noktasından, Afrika’nın Büyük Sahrası’na kadar olan yerlerde oturan ahalinin büyük kısmı Türk Dili ile konuşurlar.

*Türk’ün eyler dili Çinseddine dek hükmünü icra,
Bir ucudur Altay, bu yerin bir ucu sahra.*

İşte böyle geniş bir ülkede dağınmış bulunan kabile ve aşiretlerin çoğu henüz bir yarı vahşette bulunuyorlar. Bunları medeniyet yoluna çıkaracak vasıta ne Arab, ne Fars, ne Rus ve ne de Frenk dilidir. Bu vasıta, ancak ve ancak TÜRK DİLİDİR. Bize Avrupalıların umumî dil diye icat ettikleri ve ne ‘volapak’ ve ne de ‘esperanto’ lâzımdır. Bir öz, muhtelif şive ve lehçelerimizi ıslah ve birleştirme ile, kendimize mahsus medenî ve edebî bir umumî Türk dili vücuda getirebiliriz” .

Tüm bu bilgi örneklerinin çerçevesinde şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Yüzerce yıllık Rus tahakkümü, bu ülkedeki Türklerin, Türklük bilincini tümüyle yok etmeye yeterli olmamıştı. Gaspıralı İsmail Beyin öngördüğü Türklük bilinci, kısa vadede politik bir temele ve söyleme dayanmıyordu. Meselâ, bütün Dünya Türklerini bir bayrak altında toplanmaya çağırın bir Turancılık ülküsü ile hiçbir alâkası yoktu. Her şeyden önce, Rusya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında tarihten gelen bazı köklü ayrılıklar vardı. Bir başka ifadeyle tarihî geçmişleri, yerel kültürleri ve de siyasî pozisyonları farklıydı. Osmanlı Türkleri hür, kendileri ise esirdi. Önemli olan, sonu meçhul büyük hayallere girişmeden, Rus kanunları çerçevesinde temel hak ve hürriyetleri kazanım mücadelesi vermektir.

Bunun için de azınlığın “millî-medenî” uyanışını, kadın-erkek eşitliğini sağlamak gerekiyordu. Ancak bunlar sağlandıktan sonra, sıra bu defa Rusya vatandaşları arasında anayasal eşitliğin sağlanmasına gelecekti. Bağımsızlık ve hürriyet daha sonraki bir aşamayı ve bu aşamaya geçilmeden “boşboğazlık” yapmanın alemi de yoktu. Gaspıralı İsmail Bey, sürekli düşündüğü ama açıkça söylemediği bu ileriki aşamalara ilişkin ülküsünü sadece Türk Ocaklarının Başkanı Hamdullah Suphi Beye (Tanrıöver) açıklamıştı: “*Bazı düşünceler vardır ki, o bize yasaktır. Onları bizden sonra gelecek nesillere bırakalım, biz manevî birliği yapalım, dilleri birleştirelim. Siyasî birliği başkaları düşünsün.*”¹¹ Ona göre, Türklük bilinci demek, Rus hükûmeti tarafından teşvik edilen kısır ve dar boy milliyetçiliğini aşmak; kültürel ve insanî amaçlı olarak Türk dünyasında dayanışmayı ve yardımlaşmayı sağlamaktır... Türk tarihinin en büyük Türkçüsü Gaspıralı, 11 Eylül 1914’de sadece fâni bedeniyle aramızdan ayrılırken, geriye fikirlerini, ülkülerini ve programını bırakmıştı. Ve bizzat kendi ifadesiyle O, artık “bahtiyar İsmail”di...

2. Doğumunun 150. Yıl Dönümünde Türk Dünyası

Gaspıralı İsmail Beyin aramızdan ayrılmasından sonra geçen 87 yıl içinde Rusya Türkleri büyük acılar yaşadı ve yaşamakta. I. Dünya Savaşı’nın tahribatı üstüne Rusya’da Çarlık rejimi devrildi. Yeni rejimde sömürenler dahil her şey değişti; değişmeyen sadece sömürülen Türk toplulukları ile, bunlara yönelik asimilasyon politikalarıydı. Beyaz Çarların yerine gelen kızıl Komünist Partisi yöneticileri, Türk kimliğinin telâffuzunu bile yasakladı. Rusya Türkleri, “burjuva milliyetçiliğini tasfiye” kampanyalarında milyonlarca aydınını yitirdi. Tatarcılığın da modası geçti; İdil-Ural’da Mişerler, Tipterler, Başkırtlar ve daha pek çok alt kültür bölünmeleri birbirini izledi. Gaspıralı İsmail Beyin yurdu Kırım’daki Türkler, sun’î açlıklarda ve siyasî tasfiyelerde verdikleri kayıplar yetmiyormuş gibi, II. Dünya Savaşı sonrası 18 Mayıs 1944’de vatanlarından Orta Asya, Uralar ve Sibiryaya sürüldüler; toplam nüfusun % 46’sını iki ay süren insanlık dışı sürgün yolculuğunda kaybettiler. Ve hâlâ ana vatanları Kırım’a tamamen dönebilmemiş değiller. Dönenler de sefalet sınırının altında yaşamaktalar. Gaspıralı’nın tahrip edilen kabri dönenler tarafından yeniden yaptırıldı ancak Gaspıralı’nın ev ve gazete idarehanesinin yer aldığı binada Rus aileler hâlen ikamet et-

11. Kırımlı Cafer Seydahmet, *a.g.e.*, s. 54-55.

mekte. Kırım'da da artık Tatarcılığın modası geçti; bir avuç Kırım Türkü, Tatlar, Nogaylar, Gotlar olarak bölünmekte, birbirlerine düşman edilmekte. Kırım Türkleri gibi Orta Asya'ya sürülen Ahıska (Mesket) Türklerine en büyük zulüm ve baskıyı, Türklük bilincinden yoksun Özbek, Kazak, Kırgız milliyetçileri gerçekleştirilmekte. Sovyetler Birliği ve Komünist Partisi tarihe karıştı; ancak Türk toplulukları arasında birlik ve beraberlik ruhu, Türklük bilinci yok. Karabađ kaçkınlıklarına, Uygurlara, Kerkük, Batı Trakya ve Kosova Türklerine hiçbir Türk devleti yardım etmiyor, haklı davalarına sahip çıkmıyor; keza Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanımıyor. Merhum Ebülfeyz Elçibey dışında hiçbir Türk Cumhuriyeti'nin lideri, sahip oldukları bağımsızlık ve hürriyet kavramlarının farkında ve mesuliyetinde değil. Birleşik Devletler Topluluđu'na girmek ve topraklarında Rus birliklerine üs vermekte sakınca görmüyorlar.

Özetle, önce Çarlık sonra Sovyet despotizmi, Türklük bilinci ile Gaspıralı İsmail Beyin fikir ve ülkülerini unutturduğu için yaşıyor tüm bu sıkıntılar. Ancak, onu unutmayan, fikir ve ideallerine sahip çıkan Türk aydınları, şimdilerde onun 150. doğum yıl dönümünü anmaktalar; ABD'de, Almanya'da, Türkiye'de, Kırım'da ve Tataristan'da. Ama hâlâ Gaspıralı İsmail Beyi tüm yönleri ile (eğitimci, gazeteci, politikacı, halkçı, milliyetçi vb.) ortaya koyan bir biyografik eser henüz hazırlanmış değil. Biz Türkler, Gaspıralı'yı tanımadan, tanıtmadan, anlamadan, fikir ve ülkülerini tüm insanlarımıza maletmeden, Türklük bilincinden mahrum vaziyette yaşıadığımız problemleri, tekrar tekrar yaşamak zorunda kalacağız. Keşke, Türkiye'nin Türkçü şairlerinden Mehmet Emin Yurdakul'un Gaspıralı'nın vefatının hemen sonrasında yazdığı şiirde dediği gibi olabilesek:

*Sen kabrinde rahat uyu! Yakında
Bu sonuncu felâket de bitecek;
Yarın senin hür bakışlı ırkın da
Altın devri terennümler edecek.
Zira senin bıraktığın izlerde
Kadın, erkek bir genç neslin yürüyor.
İman ile aşk sunduğun her yerde
İnkılâbın fikri hüküm sürüyor.
Bizden senin pak ruhuna fatihalar, rahmetler
Unutulmaz hatırana, kalp dolusu hürmetler!..*